

Erdélyi Zoltán

DIFFÚZIÓ ÉS SZILÁRDTEST-REAKCIÓ NANOSKÁLÁN

című MTA doktori munkájának bírálata

AZ MTA DOKTORI MUNKA MOTIVÁCIÓJA

Gyorsan fejlődő világunkban a nanokompozitok új lehetőségeket nyitnak számos ipari fejlesztés előtt. Az új lehetőségeket kihasználó termékek tömeggyártásához azonban még kiterjedt fejlesztésre van szükség az energiaiparban, a gépjárműiparban és a mérés-technikai iparban.

A nanokompozitok alap kutatása azért kap ma erős anyagi támogatást, mert ez a kutatás várhatóan megteremti majd azt a kísérleti adatbázist és létrehozza azt a kinetikus modell-rendszert, amelyik képes lesz elősegíteni a gyártás-technológia és a minőség-biztosítás tudatos beállítását. Erdélyi Zoltán munkájának távlati céljai is ehhez a vonalhoz csatlakoznak, amint azt az értekezésben vizsgált nanokompozitok azonosított fázisai és azok elemek szerinti összetétele is mutatja.

AZ MTA DOKTORI MUNKA ÉRTÉKELÉSE AZ IPARI MOTIVÁCIÓ SZEMPONTJÁBÓL

Az értekezés téziseiben felsorolt cikkek a fejlesztés alatt álló nanokompozitok adatbázisát a korszerű minőség-ellenőrzés módszereivel gazdagították. A használt mérés-technikák a lokális összetételt és a lokális kristálytani orientáltságot egy nanométernél finomabb skálán mutatják be. A külső szemlélő az így szerzett adatbank megbízhatóságát abból értékelheti, hogy a 18 cikkből 8 a terület mértékadó intézeteiben végzett méréseket is tartalmaz, és a cikkek szerzői között szerepel Schmitz is, aki a stuttgarti Max Planck Intézet vezető kutatója. Ez azt jelenti, hogy a jelölt célkitűzéseit nemzetközileg is értékelték, és kidolgozásában 3 európai vezető intézet vetette be nagy értékű eszközparkját. A bírálónak az a meggyőződése, hogy az Erdélyi kezdeményezésére kibővült adatbank önmagában is kiváló alap az MTA doktori cím megadásához.

A gyártástechnológia tudatos beállításához hasznos szimulációs modellek területén is lényeges előrelépést jelentett Erdélyi Zoltán munkássága. A jelölt D. Martin 1990-es modelljére építve új átlag-tér modellt dolgozott ki. Martin modelljéből Erdélyi csak azt tartotta meg, hogy az új nanokompozit modell is egymással párhuzamos egyszerű szerkezetű kristállysíkokból áll. Erdélyi viszont érdemben módosította a síkok közti ugrási paramétereket. A leglényegesebb változtatás az volt, hogy az ugrási frekvenciákba bevette a vakanciák és az adszorpciós atomok szerepét is. Gusak a modellezésről szóló 2013-as cikkében az Erdélyi által használt egydimenziós átlag-tér-modellt Martin-Erdélyi-Beke modellnek (MEB-modell) nevezte (Storozhuk N.V., Sopiga K.V., Gusak A.M., Mean-field and quasi-phase-field models of nucleation and phase competition in reactive diffusion: Phil Mag 93 2013).

Prof. A. Gusak, az ukrainai nanokompozit-kutatás nemzetközileg elismert vezető egyénisége. Összefoglaló cikkében az egydimenziós MEB-modell ismertetése után bemutatja a MEB-modell általa javasolt háromdimenziós továbbfejlesztését, és foglalkozik az új kristályos és amorf közbenső fázisok keletkezésével is. Az értekezés összefoglalása KTBIM-nek (kinetic tight binding model) nevezi azt a modellt, amelyet Gusak összefoglalójában „quasi-phase-field” modellnek nevez, és megismerésére az orosz nyelvű cikkeket is ajánl. Lyashenko Y., Uspehi Fiziki Metallov. 4 (2003) p. 81; Gusak A.M. és Bogatyrev, Metallofizika i Novejshie Tekhnologii. 16 (1994) p. 28.

AZ MTA DOKTORI MUNKA EREDMÉNYEI

A jelölt eredményeit öt tézisben foglalta össze. A következőkben a tézisfüzet szerkezetét követve adom meg a tézisek eredményeit, de a konkrét megfogalmazáshoz a cikkek absztraktjait is felhasználom.

1. A kinetikus átlag-tér modell továbbfejlesztése

A T[1,1] cikk kétkomponensű, S1 és S2 fázisú, egydimenziós modellel foglalkozik. Ehhez párhuzamos kristálytani síkokból indul ki Martin modellje alapján. Erdélyi ebben a geometriában vizsgálja az S1/S2 fázishatár eltolódásának időfüggését. A vizsgálat arra az esetre szorítkozik, amikor a két fázis széles koncentrációtartományban lehet egymással termikus egyensúlyban. (Az ilyen rendszert a továbbiakban kölcsönösen korlátlanul oldódó rendszernek nevezem.) A modell keretében a cikk megmutatja, hogy a határeltolódás időfüggése t^k szerint skálázik, és k 0,5 és 1 közé esik.

A T[1,2] cikk hangsúlyozza, hogy a skálatörvény tárgyalásához a minta határfelületéhez rögzített koordináta-rendszert célszerű használni. Szükséges, hogy a térfogatba és a határfelületbe zárt síkokban az ugrási frekvencia aktiválási energiáját az irreverzibilis termodinamika alapján koncentrációfüggőnek vegyük, és figyelembe vegyük az adszorpciós és egyéb szerkezeti hatásokat az S1/S2 fázishatárhoz tartozó síkokban.

Az első tézis a második tézis T[2,1] és T[2,2] cikkére is hivatkozik, mert ezek segítették elő a Martin modell és az Ising modell ellentmondásainak a kísérletekkel összeegyeztethető kiküszöbölését.

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy az S1/S2 határfelület szegregációs kinetikájának és diffúziós aszimmetriájának lényeges szerepe van a határfelület eltolódási ütemében.

2. Határfelület élesedése kölcsönösen korlátlanul oldódó rendszerben

Az T[2,2] cikk a diffúziós eredetű feszültségeket a T[2,1] cikkben leírt modellben elemezte. Ehhez a Stephenson összefoglaló cikkében leírt kontinuum modellt használta.

Ha a készítési módja miatt a két fázist összekötő S1/S2 határfelület több atomsíkot vagy adszorbeált oldott szennyeződést is tartalmaz, akkor diffúz határfelületről beszélünk. Ha a határfelület három atomrétegnél vékonyabb, akkor éles határfelületről beszélünk.

Ma az atompróba tomográfia módszerével a két atomsíknál vastagabb fázishatárokat már fel tudjuk ismerni. Az atompróba tomográfia tehát a fázishatár élesedésének mennyiségi mérésére is alkalmas.

A mérések azt mutatták, hogy a gondosan felépített korlátlanul oldódó rendszerekben a fázishatárok akár 10 nm szélesek is lehetnek. Fontos viszont, hogy megfelelő hőkezeléssel a Mo/V (T[2,3]) és a Ni/Cu (T[2,4]) rendszerekben a készítés során vastag fázishatárok is éles határrá változnak.

3. Anomális diffúziós kinetikák

Az értekezés akkor beszél anomális diffúziós kinetikáról, amikor egy-egy határfelület hőkezelésre bekövetkezett mozgása nem követi a klasszikus diffúziós egyenletekből adódó négyzetgyökös időfüggést.

3.1 Modellszámítások

A T[3,2] cikk megmutatta, hogy a diffúziós aszimmetria a rendezett fázis növekedési kinetikáját is befolyásolja. A T[3,3] cikk azt mutatta, hogy egyedül a feszültség hatások valószínűleg nem képesek anomális kinetika létrehozására.

3.2 Lineáris parabolikus átmeneti hossz

Az T[3,4] cikk megbecsülte azt a határfelületi eltolódási hosszt, amelynél a kezdeti lineáris kinetika parabolikussá válik.

3.3 Nanoskálájú határfelület-eltolódás kísérleti vizsgálata

Az Auger elektronspektroszkópiai és a röntgen fotóelektron spektroszkópiai vizsgálatok a következőket mutatták.

A nanoskálájú határfelület eltolódás nem parabolikus, amikor az Au(111) egykristály felületen Ni oldódik be az Au térfogatba T[3,5].

A Si oldódása amorf Ge-ban anomális kinetikáról négyzetgyökös kinetikába csap át.

Schmitz és Erdélyi T[3,8] cikke az amorf Si-Cu rendszer fázisnövekedését vizsgálta francia, ukrán és német részvétellel, SNMS, XPS, XRD és APT technikákkal. A mérések azt mutatták, hogy a Cu_3Si kristályos réteg az amorf Si fázis (a-Si) és a Cu nanokristályok vékony rétege között lineáris növekedési kinetikát mutat, és a $\text{Cu}_3\text{Si}/\text{Cu}$ és a $\text{Cu}_3\text{Si}/\text{a-Si}$ határ egyforma mértékben járul hozzá a Cu_3Si növekedéséhez.

4. Szilárdtest-reakció korai szakasza

4.1 Vegyületfázisok összeoldódása és nem sztöchiometrikus keletkezése

A T[4,1] cikk megmutatta, hogy a kezdetben meglévő sztöchiometrikus réteg környezetébe visszaoldódik majd nem sztöchiometrikus összetétellel újra keletkezik és növekszik.

4.2 A rétegrend befolyása a Cu_3Si nucleációjára

A T[4,2] cikk tömegspektrometria és atom próba tomográfia segítségével a következőket állapította meg. A $\text{Cu}/\text{a-Si}/\text{Cu}$ és $\text{a-Si}/\text{Cu}/\text{a-Si}$ hármas rétegrendben Cu_3Si fázis nukleálódik és nő, és a kezdeti növekedés függ a rétegrendtől. A növekedés függése abból ered, hogy az A/B fázishatár szerkezete függ a rétegrendtől.

4.3 Fázisnövekedés nagy koncentráció gradiensben

A T[4,4] cikk Schmitz és Erdélyi vezetésével és öt fejlett mérési technika felhasználásával magyar és német szerzők közreműködésével készült. A cikk a-Si/Ni/a-Si és a-Si/Co/a-Si rétegrendeket vizsgálta. Hőkezelés hatására 2:1 arányú Ni-Si konglomerátum képződött azon az a-Si/Ni határon, amely a rétegrendtől függött. Az volt a tapasztalat, hogy a vastagabb Ni_2Si réteg gyorsabban nőtt, mint a vékonyabb. (Az a-Si/Co/a-Si ugyanazt a viselkedést mutatta.) A jelenséget Erdélyi és Schmitz T[5,1] cikke magyarázza.

5. Reaktív diffúzió gömbi geometriában

A T[5,1] cikk Erdélyi és Schmitz együttműködéséből származott (prof. G. Schmitz a stuttgarter Max Planck Institut vezető kutatója, aki időről időre egyéb német egyetemeken is vendégprofesszor).

Az interdiffúzió és a feszültségtér kölcsönhatása nehéz kérdés, mert a feszültségtér paraméterei a rácshibák nyelvén a vakanciák, a diszlokációk, a kis szögű és a nagy szögű szemcsehatárok valamint a fázishatárok és a diszlokációk kölcsönhatásán alapszanak. A szerzők a T[5,1] cikkben a diffúzió keltette feszültségtér relaxációjára ennek ellenére a klasszikus mechanikán alapuló és Stephenson által használt egyenleteket alkalmazták (Stephenson G.B. Deformation during interdiffusion. Acta Met. 36 2663-2683, 1993). A bíráló úgy véli, hogy ezzel a cikkükkel a szerzők éppen a klasszikus mechanikai megközelítés hatékonyságát kívánták megismerni.

A vizsgált gömbi geometriában egy kétkomponensű rendszer A és B fázisa egy neutrális gömbi fázisra volt építve, pl. A/B/A sorrendben. Ez azt jelenti, hogy a neutrális fázisra először az A fázist építették, majd az A fázisra közvetlenül ültették a B fázist, és ennek a B fázisnak a másik oldalára ültették az A fázist. A B/A/B sorrend az A/B/A sorrend ellentéte volt. Az A/B/A és a B/A/B geometria eltérő mértékben növekedett a hőkezelés hatására. A szerzők háromdimenziós modelljüket ennek a geometriának a vizsgálatára használták. A rétegrend időfüggésére a modell a kísérletekkel egyező eredményeket adott.

AZ MTA DOKTORI MUNKA ÉRTÉKELÉSÉNEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Az értekezés témáinak megválasztásában és az eredmények elérésében jelentős szerepe volt annak, hogy a jelölt kutatómunkáját Beke Dezső nemzetközileg is jó nevű diffúziós iskolájában végezte. Ki szeretném emelni, hogy első cikke (Erdélyi Z., Beke D.L., Nemes P., Langer GA: On the range of validity of the continuum approach for non-linear diffusional mixing of multilayers; Phil. Mag. A: 79, 1757-1768 (1999)) már az MTA doktori munka témakörébe esett. A cikk TDK munka eredménye volt, és 11 független hivatkozást kapott. Érdemes felfigyelni arra, hogy az 1999-es cikk utolsó négy hivatkozása 2012-ben, 2013-ban és 2014-ben volt, mert ez jól szemlélteti a korai cikk eredményeinek mai aktualitását. A jelölt egyetemi doktori értekezését 2002-ben is a szilárdtestek diffúziójának témakörében írta.

A bírált értekezés felépítését az szabta meg, hogy az MTA doktori munka egy technológiai adatbank gazdagítását célozta. A többfázisú diffúzió elméletének Erdélyi előtt ismert eredményeinek ismertetése után az értekezés a téziszűzet tagolásának megfelelő fejezetekből és alfejezetekből áll.

A bírált értekezés formátuma igényes. Sajnos a szövegben sok szó betűhiánnyal van írva és több mondatban bizonyos szavak az átírások után nem lettek törölve. Ennek ellenére az értekezés jól olvasható, a kép és diagram anyag jól van megválasztva. A téziszűzet szövegében nincs nyomdai hiba.

A jelölt által megnevezett öt legjobb cikk a téziseket alátámasztó cikkek közül való.

Az MTA doktori munka minden tézisést magas értékűnek tartom és elfogadom.

A doktori munka tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktori cím megszerzéséhez, a nyilvános védés kitűzését javaslom.

Budapest, 2016. június 16.

Gaál István
az MTA doktora